

Віталій Хоменко,
кандидат історичних наук,
викладач Індустріально-педагогічного технікуму
Конотопського інституту,
Сумського державного університету;
vitalhomenko@ukr.net

ВИСВІТЛЕННЯ ПИТАННЯ СПІВПРАЦІ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО З УКРАЇНСЬКОЮ ПАРТІЄЮ СОЦІАЛІСТІВ-РЕВОЛЮЦІОНЕРІВ У СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРИОГРАФІЇ

У статті досліджується проблема співпраці Михайла Грушевського з Українською партією соціалістів-революціонерів. Розглянуто та проаналізовано сучасну українську монографічну літературу. З'ясовано, що дослідники у своїх працях досить часто звертали увагу на співробітництво М. Грушевського з УПСР, але окремих спеціальних досліджень у вигляді моно-

графій з цього питання поки що не написано. Враховуючи визначальний вплив М. Грушевського на перебіг Української революції і, власне, його співпрацю з есерами, написання окремої монографії з окресленої проблематики є перспективною справою.

Ключові слова: Михайло Грушевський, Українська революція, УПСР, історіографія, монографія, грушевськознавство.

Vitaly Khomenko

Ph.D. in History Lecturer

Lecturer at the Industrial-Pedagogical Technical School

of the Konotop Institute,

Sumy State University

COVERAGE OF THE ISSUES OF MYKHAILO
HRUSHEVSKY'S COLLABORATION WITH THE
UKRAINIAN PARTY OF SOCIALISTS-
REVOLUTIONERS IN MODERN UKRAINIAN
MONOGRAPHIC LITERATURE

The article studies the issue of Mykhailo Hrushevsky's collaboration with the Ukrainian Party of Socialists-Revolutionaries. Contemporary Ukrainian monographic literature is considered and analyzed. It is established that research papers often draw attention to M. Hrushevsky's collaboration with the Ukrainian Party of Socialists-Revolutionaries, although there are no separate special studies on this issue in monograph form. Considering the determining influence of M. Hrushevsky on the course of the Ukrainian Revolution and his collaboration with the Socialists-Revolutionaries, writing a separate monograph on the outlined issues should be regarded a good investment.

Key words: Mykhailo Hrushevsky, Ukrainian Revolution, the USRP, historiography, monograph, M. Hrushevskiy studies.

Михайло Грушевський залишив вагомий слід в українській історичній науці. Його внесок тут є не-оціненним і практично ніким із сучасних істориків не

заперечується. Натомість недостатньо вивченою є політична складова багатогранної діяльності М. Грушевського, зокрема його співпраця з Українською партією соціалістів-революціонерів (УПСР). Відтак метою розвідки є з'ясування стану вивчення цього питання у сучасній українській монографічній літературі.

Дуже коротко окреслимо те, що відомо про зв'язки М. Грушевського з УПСР. Історик почав брати участь у діяльності есерівської партії після свого повернення до України у березні 1917 р. Про це є численні згадки у джерелах. Протягом усього періоду існування УЦР він підтримував УПСР, намагався реалізувати її партійну програму і фактично став лідером партії, хоча й не вступив до неї офіційно. У часи Української Держави П. Скоропадського М. Грушевський, швидше за все, відійшов від активного політичного життя, принаймні джерел, які б засвідчували протилежне, поки що не виявлено. Після приходу до влади у грудні 1918 р. Директорії Україн-

ської Народної Республіки (УНР) він намагався повернутися до активної політики. При цьому колишній голова УЦР вже не приховував свого тісного зв'язку з українськими есерами. Зазнавши невдачі в Україні, М. Грушевський був змушений у березні 1919 р. виїхати за кордон, де став лідером Закордонної делегації (ЗД) УПСР. У березні 1924 р., не зумівши реалізувати свої політичні плани в еміграції, історик повернувся до України.

Враховуючи тривалий часовий відтинок співробітництва М. Грушевського з українськими есерами, його роль у революційних подіях, широку проблематику цих подій і, отже, значну кількість досліджень українських вчених про добу Української революції, вважаємо за необхідне певним чином класифікувати проаналізовані нами монографічні праці.

По-перше, особливу увагу варто звернути на монографічні дослідження життя та діяльності М. Грушевського. Вони мають загальнобіографічний характер, і в їхніх розділах, що поетапно описують

сторінки життя історика, є інформація про його партійну діяльність в УПСР. Зокрема, у 1993 р. Руслан Пиріг видав монографію «Життя Михайла Грушевського: Останнє десятиліття (1924–1934)», в якій, коротко характеризуючи політичну діяльність М. Грушевського у 1918–1924 рр., згадував і про його співпрацю з УПСР¹, здебільшого зупинившись на еміграційному етапі життя історика. Подібним, але значно коротшим чином описано ці зв'язки й у книзі Владислава Верстюка і Руслана Пирога «М. С. Грушевський. Коротка хроніка життя та діяльності», що вийшла друком у 1996 р.²

У 2005 р. було опубліковано першу наукову біографію історика «Михайло Грушевський» за авторства Ігоря Верби та Юрія Шаповала. Вони досить докладно описали життя історика, але досліджуваній нами

¹ Пиріг Р. Я. Життя Михайла Грушевського: Останнє десятиліття (1924–1934). Київ, 1993. С. 18–34.

² Верстюк В. Ф., Пиріг Р. Я. М. С. Грушевський. Коротка хроніка життя та діяльності. Київ: Либідь, 1996. С. 100–108.

проблемі присвячено дуже мало праць¹. Книга Сергія Плохія «Великий переділ. Незвичайна історія Михайла Грушевського» було видано англійською мовою у 2005 р., а українською – 2011 р. У ній, аналізуючи біографію історика, автор розкриває його вплив на формування українського національного проєкту і, поряд із цим, згадує про його зв'язки з УПСР². У 2007 р. побачили світ «Біографічні нариси видатних представників європейської культури. Михайло Грушевський (1866–1934)». Їхні автори писали про есерівство М. Грушевського переважно у контексті його еміграційної діяльності³. Цікавився постаттю М. Грушевського Ярослав Малик, роботи якого «Михайло Грушевський: війна, революція, еміграція» та «Михайло Грушевський: незбитий шлях. Нариси життя та діяльності» з'явилися у 2011 р. та 2016 р. від-

¹ *Шановал Ю., Верба І.* Михайло Грушевський. Київ: Видавничий дім «Альтернативи», 2005. С. 154, 198, 201-228.

² *Плохій С.* Великий переділ. Незвичайна історія Михайла Грушевського. Київ: Критика, 2011. С. 90-91, 97, 223-237.

³ Біографічні нариси видатних представників європейської культури. Михайло Грушевський (1866-1934) / R. Nowacki (наук. ред.); R. Nowacki та ін. (опрац.). Opole, 2007. С.137-181.

повідно. На їхніх сторінках теж зустрічасмо дописи про есерівське минуле історика¹. Загалом усі ці дослідники лише коротко згадували про співпрацю історика з есерами у часи УЦР та Директорії УНР, звернувши основну увагу на еміграційний період його партійної діяльності.

На нашу думку, найбільш ґрунтовно підійшли до висвітлення питання співпраці історика з есерами Руслан Пиріг та Віталій Тельвак у спільній праці «Михайло Грушевський: біографічний нарис», виданій у 2017 р.². Останньою роботою, яка є повноцінною біографією видатного історика, стала монографія Ю. Шаповала та І. Верби «Михайло Грушевський: «Я сам прийшов до політики через історію...»³, що ви-

¹ *Малик Я. Й.* Михайло Грушевський: війна, революція, еміграція: монографія. Львів: ЛРІДУ НАДУ, 2011. С. 44, 91-154; Його ж. Михайло Грушевський: незбитий шлях. Нариси життя та діяльності. Львів: Український інститут «Євросоціум». Серія «Євросоціум: освіта та наука», 2016. С. 153, 163, 218-292.

² *Пиріг Р. Я., Тельвак В. В.* Михайло Грушевський: біографічний нарис. Київ: Либідь, 2017. С. 274, 304-305, 310, 322-323, 335, 339, 361, 366, 367, 370-390, 402-416.

³ *Шаповал Ю., Верба І.* Михайло Грушевський: «Я сам прийшов до політики через історію...». Київ: Парламентське видавництво, 2018. 496 с.

йшла друком у 2018 р. Вона є фактичним перевиданням їхньої книги 2005 р.

Загалом в усіх цих працях ми не знайдемо системного аналізу проблеми співпраці М. Грушевського з есерами. Дослідники торкалися її дуже побіжно, використовуючи здебільшого однакову джерельну базу. Майже в усіх перелічених книгах спостерігаємо напевно вже усталену і традиційну схему: історики пишуть про приїзд М. Грушевського до України у березні 1917 р. та цитують мемуарну літературу про його перехід на есерівські позиції; наступні короткі згадки стосуються вже часів Директорії УНР, зокрема участі історика у Трудовому Конгресі, й достатньо неоднозначним березневим подіям 1919 р. у Кам'янці-Подільському; найдокладніше описані зв'язки М. Грушевського з УПСР у 1919-1924 рр., при вивченні яких автори переважно використовували наративні джерела.

По-друге, слід відзначити появу робіт, у яких історики намагалися досліджувати окремі важливі питан-

ня життя та діяльності М. Грушевського. Однією з перших була книга Павла Соханя, Василя Ульяновського і Сергія Кіржаєва «М. С. Грушевський і Academia. Ідея, змагання, діяльність», що вийшла друком у 1993 р. Описуючи обставини рееміграції історика, автори зверталися і до його політичних та партійних уподобань¹. У 1996 р. вийшла праця Геннадія Стрельського та Анатолія Трубайчука «Михайло Грушевський, його сподвижники та опоненти», у якій вони теж коротко торкалися питання співпраці М. Грушевського з УПСР². На основі документів з архіву Служби Безпеки України досліджували політичну діяльність історика, у тому числі згадуючи і його участь у діяльності есерівської партії, Володимир Пристайко і Юрій Шаповал. Найвідомішими їхніми працями стали «Михайло Грушевський і ГПУ-НКВД.

¹ Сохань П. С., Ульяновський В. І., Кіржаєв С. М. М. С. Грушевський і Academia. Ідея, змагання, діяльність. Київ, 1993. С. 59-62.

² Стрельський Г., Трубайчук А. Михайло Грушевський, його сподвижники та опоненти. Київ: Четверта хвиля, 1996. С. 27, 37, 57-58, 89, 90, 155, 162.

Трагічне десятиліття: 1924–1934»¹ та «Михайло Грушевський: Справа «УНЦ» і останні роки (1931–1934)»², що вийшли друком 1996 р. та 1999 р. відповідно. У 2000 р. була опублікована монографія Віталія Масненка «Історичні концепції М. С. Грушевського та В. К. Липинського. Методологічний і суспільно-політичний виміри української історичної думки 1920-х років», у якій автор відзначав зв'язок М. Грушевського з УПСР після його виїзду за кордон³. Слід назвати і монографію В. Тельвака «Творча спадщина Михайла Грушевського в оцінках сучасників (кінець ХІХ – 30-ті рр. ХХ ст.)», яка була видана у 2008 р. Автор, аналізуючи погляди сучасників М. Грушевського на його наукову та політичну діяльність, звертався і до партійної активності історика в

¹ *Пристайко В., Шаповал Ю.* Михайло Грушевський і ГПУ-НКВД. Трагічне десятиліття: 1924-1934. Київ: Україна, 1996. С. 19, 23-34.

² *Пристайко В., Шаповал Ю.* Михайло Грушевський: Справа «УНЦ» і останні роки (1931-1934). Київ: Критика, 1999. С. 44-46.

³ *Масненко В. В.* Історичні концепції М.С. Грушевського та В. К. Липинського. Методологічний і суспільно-політичний виміри української історичної думки 1920-х років. Київ, Черкаси: Брама-ІСУЕП, 2000. С. 30, 37-40.

еміграції¹. Коротко про еміграційну добу його життя писав і Євген Луняк у праці «З плеяди творців нації: Мішле, Костомаров, Грушевський. Видатні історики у романтичних життєписах», опублікованій у 2010 р.². Геннадій Корольов у книзі «Федералізм Михайла Грушевського: міфи, уявлення, проєкти», що вийшла друком у 2012 р., скрупульозно проаналізував федералістичні погляди М. Грушевського часів його співпраці з есерами в еміграції³.

Звісно, всі ці історики при написанні своїх праць вирішували різні наукові завдання, які здебільшого не мали жодного стосунку до досліджуваної нами проблеми, відтак нечисленність згадок про М. Грушевського та УПСР ніякого подиву не викликає.

¹ *Тельвак В.* Творча спадщина Михайла Грушевського в оцінках сучасників (кінець ХІХ – 30-ті рр. ХХ ст.). Київ-Дрогобич: Вимір, 2008. С. 202-206, 214-215, 220-224, 231-232, 249-250.

² *Луняк Є. М.* З плеяди творців нації: Мішле, Костомаров, Грушевський. Видатні історики в романтичних життєписах. Ніжин: Видавництво НДУ ім. М. Гоголя, 2010. С. 139-141.

³ *Корольов Г.* Федералізм Михайла Грушевського: міфи, уявлення, проєкти. Київ: Інститут історії України НАНУ, 2012. С. 188-218.

По-третє, інформацію про співробітництво М. Грушевського та УПСР знаходимо в монографічних дослідженнях, які стосувались історії українських політичних партій. Так, історію УПСР вивчала Тетяна Бевз. У 1999 р. вийшла друком її книга «Між романтизмом і реалізмом (сторінки історії УПСР)», де бачимо дописи і про есерівство М. Грушевського¹, а у 2008 р. – «Партія соціальних перспектив і національних інтересів (Політична історія УПСР)», у якій зв'язки історика з УПСР було відображено значно ширше². Знову ж таки, дослідниця переважно описує, як і в багатьох вже названих нами працях, еміграційний період партійної діяльності М. Грушевського. На нашу думку, зважаючи на ту велику роль, яку відіграв історик у діяльності есерів, Т. Бевз, яка присвятила УПСР кілька монографій, мала приділити цій проблемі набагато більше уваги.

¹ Бевз Т. Між романтизмом і реалізмом (сторінки історії УПСР). Київ: ІПіЕНД, 1999. С. 74, 170, 195, 197-198.

² Бевз Т. А. Партія соціальних перспектив і національних інтересів (Політична історія УПСР). Київ: ІПіЕНД імені І. Ф. Кураса НАН України, 2008. С. 180, 202-203, 247, 254, 384-385, 389, 397, 413, 417, 427, 439-458.

Олександр Висоцький у монографії від 2004 р. «Українські соціал-демократи та есери: досвід перемог і поразок» лише кілька разів згадував про приналежність голови УЦР до есерівської партії¹, хоча значна частина успіхів УПСР революційної доби була пов'язана саме з ним. Дослідницею історії українських партій є й Олена Любовець. У 2005 р. з'явилася її праця «Українські партії й політичні альтернативи 1917–1920 років», у якій про зв'язок М. Грушевського з есерами йдеться лише в контексті історії Директорії перших трьох місяців 1919 р.² Робота 2012 р. «Українські партії революційної доби 1917–1920 рр.: Нариси історії та програмні документи» фактично повторює зміст вищеназваної книги авторки³. Напевно останньою працею, в якій комплексно досліджувалась партійна історія Української революції, стала

¹ *Висоцький О. Ю.* Українські соціал-демократи та есери: досвід перемог і поразок. Київ: Основні цінності, 2004. С. 90, 108.

² *Любовець О. М.* Українські партії й політичні альтернативи 1917-1920 років: Монографія. Київ: Основа, 2005. С. 188-191, 203-204, 214.

³ *Любовець О. М.* Українські партії революційної доби 1917-1920 рр.: Нариси історії та програмні документи. Київ: Парламентське вид-во, 2012. С. 105-111, 113-114, 121.

монографія Валерія Солдатенка «Деміурги революції: нарис партійної історії України 1917–1920 рр.», що вийшла друком у 2017 р. Автор ґрунтовно охарактеризував революційні партії, звертаючи увагу і на відносини УПСР та М. Грушевського часів УЦР та Директорії¹. Спільним для усіх цих праць є дуже лаконічне висвітлення партійної діяльності історика в період УНР.

По-четверте, зустрічаємо аналіз есерівської політичної активності М. Грушевського в книгах, які були присвячені історії української еміграції. Наприклад, ще 1994 р. з'явилася праця Володимира Трощинського «Міжвоєнна українська еміграція в Європі як історичне і соціально-політичне явище», де знаходимо дописи про діяльність ЗД УПСР, очолюваної М. Грушевським². За авторства Валентини Піскун у

¹ Солдатенко В. Ф. Деміурги революції: нарис партійної історії України 1917 – 1920 рр. Київ: Наукова думка, 2017. С. 31, 46, 231, 378, 505, 546, 551, 703, 733.

² Трощинський В. П. Міжвоєнна українська еміграція в Європі як історичне і соціально-політичне явище. Київ: Інтел, 1994. С. 24, 40-41, 99-109, 118-121.

2006 р. побачила світ монографія «Політичний вибір української еміграції (20-ті роки ХХ століття)», у якій авторка ґрунтовно проаналізувала український еміґраційний політикум. Значну увагу вона приділила і характеристиці співпраці М. Грушевського з УПСР, здебільшого, коли він очолював її ЗД¹. Олег Богуславський у своєму дослідженні від 2008 р. «Преса міжвоєнної української еміґрації і боротьба за незалежність України: історичний шлях, досвід, дискусії» згадував про М. Грушевського та УПСР, розповідаючи про журнал «Борітеся-Поборете!», редагований істориком².

Як відомо, М. Грушевський, перебуваючи в еміґрації, розгорнув достатньо широку політичну діяльність, яка досить добре висвітлена у джерелах. Вона викликала суперечливі оцінки, як у сучасників, так і в

¹ Піскун В. Політичний вибір української еміґрації (20-ті роки ХХ століття): Монографія. Київ: МП Леся, 2006. С. 63, 341-354, 370, 419-422, 484-486, 488-489, 498-502.

² Богуславський О. В. Преса міжвоєнної української еміґрації і боротьба за незалежність України: історичний шлях, досвід, дискусії. Запоріжжя: Просвіта, 2008. С. 57-79.

діячів пізнішого часу, у тому числі професійних вчених. Партійна активність історика здебільшого була пов'язана із ЗД УПСР, керівником якої він був. Відтак автори згаданих праць приділили значну увагу цьому етапу життя М. Грушевського, починаючи від моменту його виїзду за кордон у березні 1919 р. і завершуючи його поверненням до України у березні 1924 р.

По-п'яте, були видані монографії, в яких дослідники, системно вивчаючи Українську революцію 1917–1923 рр., зверталися і до різних питань політичної діяльності М. Грушевського. Зрозуміло, що за роки незалежності України таких робіт з'явилося достатньо багато, адже дослідження революційних подій було і є дуже актуальною темою. У переважній більшості цих книжок записи про співпрацю історика з УПСР є надзвичайно лаконічними. Зокрема, такі короткі дописи зустрічаємо в академічній колективній праці «Нариси історії української революції 1917–1921 ро-

ків»¹. Схожим чином про це писали Станіслав Кульчицький², Василь Верига³, Микола Держалюк⁴, Олександр Рубльов та Олександр Ресент⁵, Данило Яневсь-

¹ Нариси історії української революції 1917–1921 років: У 2-х кн. / В. Ф. Верстюк, В. І. Головченко, Т. С. Осташко та ін.; ред. кол.: В. А. Смолій (голова), Г. В. Боряк, В. Ф. Верстюк та ін. Кн. I. Київ: Наукова думка, 2011. С. 111-113, 121, 127, 128; Нариси історії української революції 1917–1921 років: У 2-х кн. / В. Ф. Верстюк, В. І. Головченко, Т. С. Осташко та ін.; ред. кол.: В. А. Смолій (голова), Г. В. Боряк, В. Ф. Верстюк та ін. Кн. II. Київ: Наукова думка, 2012. С. 12-13, 33.

² *Кульчицький С.* Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919-1928). Київ: Основи, 1996. С. 276.

³ *Верига В.* Визвольні змагання в Україні 1914-1923 рр. У двох томах. Том 1. Рівне: Видавництво ВАТ «Рівненська друкарня», 2005. С. 67, 254; Його ж. Визвольні змагання в Україні 1914-1923 рр. У двох томах. Том 2. Рівне: Видавництво ВАТ «Рівненська друкарня», 2005. С. 11, 20, 40, 75, 195.

⁴ *Держалюк М. С.* Міжнародне становище України та її визвольна боротьба у 1917-1922 роках. Київ: Оріяни, 1998. С. 138.

⁵ Україна крізь віки. У 15-ти тт. – Т. 10: Рубльов О. С., Ресент О. П. Українські визвольні змагання 1917-1921 рр. Київ: Альтернативи, 1999. С. 39, 44, 158.

кий¹, В. Солдатенко і В. Верстюк², В. Солдатенко³, Павло Гай-Нижник та Олексій Лейберов⁴.

У підсумку можемо зробити такі висновки. З'ясовано, що дослідники досить часто звертали увагу на тісну співпрацю М. Грушевського з есерівською партією, але окремих спеціальних робіт у вигляді монографій з цього питання поки що не написано. У проаналізованих нами працях зустрічаємо лише короткі згадки, системно проблема не вивчалася. Вважаємо, що відносини історика з есерами, які тривали у 1917–1924 рр., безумовно позначилися як на його політичній діяльності, так і на самій есерівській партії. Таким чином, враховуючи багато в чому визнача-

¹ Яневський Д. Політичні системи України 1917-1920 років: спроби творення і причини поразки. Київ: Дух і Літера, 2003. С. 299-303; Його ж. «Проект Україна» або таємниця Михайла Грушевського. Харків: Фоліо, 2011. С. 38, 97, 114, 115-116, 142.

² Політична історія України. XX століття: Т. 2: Революція в Україні: політико-державні моделі та реалії (1917-1920) / В. Ф. Солдатенко (кер.), В. Ф. Верстюк. Київ: Генеза, 2003. С. 47, 434.

³ Солдатенко В. «Проект Україна» 1917-1920 рр. Постаті. Харків: Фоліо, 2011. С. 108, 109, 113-114, 283-284.

⁴ Гай-Нижник П., Лейберов О. УНР у період Директорії: пошук моделі державного устрою (кінець 1918-1919 рр.). Ніжин: Видавець Лисенко М. М., 2013. С. 25-26, 41, 70.

льний вплив М. Грушевського та УПСР на перебіг Української революції, оцінки якого часто є діаметрально протилежними, написання окремої монографії з окресленої проблематики є справою потрібною та перспективною. Підкреслюємо важливість для цього дослідження вивчення та скрупульозний джерелознавчий аналіз документів УПСР, щоденників, спогадів, епістолярію, публіцистичних праць М. Грушевського та його сучасників тощо.